

*Ірина Терлецька**

Державний терор в УСРР–УРСР періоду сталінізму у вітчизняній історіографії початку ХХІ ст.

У статті розглядається процес вивчення українською історіографією початку ХХІ ст. державного терору в УСРР–УРСР, який здійснювався партійно-державними та каральними органами. Особливу увагу приділено сучасній історіографії Голодомору як форми державного терору.

Ключові слова: історіографія, державний терор, політичні репресії, сталінізм.

Система організації влади й суспільства сталінських часів мала тоталітарний характер. Найсуттєвішими ознаками її функціонування став особливий механізм державної влади, зрощений із партійним апаратом; надзвичайні повноваження судової та каральної систем; масовий терор як засіб впливу на суспільство. Під державним масовим терором мається на увазі насилля заради ствердження інтересів пануючих верств, нав'язування їх волі¹. Головний метод державного терору — політичні репресії. У статті розглядається висвітленні у вітчизняній історіографії останнього десятиріччя питання репресивної діяльності державної влади в УСРР–УРСР кінця 1920-х – початку 1950-х рр.

Українська історіографія протягом останніх років активно досліджувала проблему державного терору сталінських часів. Науковці намагалися осмислити певні тенденції у питанні полі-

* *Терлецька І.В.* — кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету.

¹ Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / НАН України; Ін-т історії України / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 17.

тичних репресій радянської доби². Серед конференцій слід виділити дві, які сприяли не лише розвитку вітчизняної історіографії сталінізму, але й координації зусиль дослідників із різних країн. Зокрема, одна з секцій організованої Інститутом історії України НАНУ, Канадським інститутом українських студій Альбертського університету та Сіверським інститутом регіональних досліджень конференції «Україна–Росія: діалог історіографій» розглядала проблему діяльності репресивно-каральної системи й політичного терору³. Другий представницький захід відбувся у Москві та був присвячений історії сталінізму⁴.

Підсумком багаторічної роботи вітчизняних учених щодо дослідження репресій і в цілому феномена політичного терору стала синтетична праця «Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси»⁵, в якій ураховано надбання української історіографії різних років, у тому числі зарубіжної україністики. Шість розділів дослідження присвячено політичному терору сталінських часів. Їх автори — С. Кульчицький, Ю. Шаповал, С. Білокінь, Ю. Киричук, В. Даниленко — усебічно висвітлюють практику сталінського терору в УСРР–УРСР у професійному, галузевому, соціальному ракурсах. Особлива увага приділяється терору в Західній Україні та протидії йому з боку ОУН і УПА. Автори подали характеристику поняття «політичний терор» як насилля, що здійснюється владою заради заля-

² Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.): Бібліограф. покажчик / Авт. вступ. ст. С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; упор.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К., 2007. – 456 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-допом. бібліограф. покажчик / Авт.-упор. Є. Бабич, В. Патока; авт. вступ. ст. С. Білокінь. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.; *Шаповал Ю.* Сучасна історіографія тоталітаризму в Україні: здобутки і проблеми // Генеза. – 2004. – № 1. – С. 112–122; *Його ж.* Проблема політичного терору в Україні у 30–50-ті рр.: здобутки і перспективи дослідження // Україна—Росія: діалог історіографій: Мат. міжнар. наук. конф. – К.; Чернігів: Деснянська правда, 2007. – С. 197–229.

³ Україна – Росія: діалог історіографій: Мат. міжнар. наук. конф. – 256 с.

⁴ История сталинизма: итоги и проблемы изучения // Российская история. – 2009. – № 5. – С. 189–196.

⁵ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Істор. нариси... – 952 с.

кування, паралізації волі. До ознак політичного терору належать системність і періодичність застосування; підвищена жорстокість та безумовність виконання; спрямованість на визначене коло людей; специфічний стан суб'єкта насильницьких дій. Як зазначається у праці, сучасні правознавці виокремлюють терор фізичний і духовний⁶.

Науковці досліджували політичні репресії як засіб політичного терору проти окремих верств населення, етнічних груп, представників партійно-державної влади, правоохоронних органів. Видано багато праць, які систематизовано у бібліографічних покажчиках⁷. Протягом останнього десятиліття захищено дисертації з «репресивної» проблематики — докторські (С. Білокінь⁸, В. Ченцов⁹, М. Шитюк¹⁰, В. Нікольський¹¹, О. Рубльов¹²) та кандидатські (Н. Литвин¹³, О. Осмолівська¹⁴).

⁶ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Істор. нариси. – С. 547.

⁷ Політичні репресії в Україні (1917–1980): Бібліограф. покажчик. – Житомир: Полісся, 2007. – 248 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-допом. бібліограф. покажчик / Авт.-упор.: Є. К. Бабич, В. В. Патока. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.

⁸ Білокінь С.І. Механізм більшовицького насилля. – К.: Полімед, 2000. – 128 с.; *Його ж.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2000. – 35 с.

⁹ Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 480 с.; *Його ж.* Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті рр.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – 34 с.

¹⁰ Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки XX ст. – К.: Тетра, 2000. – 534 с.; *Його ж.* Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х рр.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2001. – 35 с.; *Його ж.* Південна Україна: колективізація і голод (1929–1933 рр.). – Миколаїв: Аскел, 2007. – 512 с.

¹¹ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк: Вид-во Донец. нац. ун-ту, 2003. – 624 с.; *Його ж.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Донецьк, 2003. – 38 с.

¹² Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К.: Ін-т історії НАН Украї-

Аналізуючи політичні репресії в радянській Україні, доктор історичних наук В. Ченцов відзначає принципову відмінність масового терору 1930-х рр. і попереднього десятиліття — протягом 1920-х рр. існував значний опір більшовицькій владі, який було зламано, і згодом, у 1930-ті рр., терор набув превентивного характеру¹⁵. До кінця 1920-х рр. в Україні було знищено опозиційні сили, що сприяло встановленню тоталітарного режиму сталінського типу¹⁶. Сталінізм В. Ченцов характеризує як цілісну суспільно-політичну систему¹⁷.

Джерелознавчим аспектам репресивної діяльності спецслужб УСРР–УРСР присвячено монографії Р. Подкура та В. Ченцова¹⁸. Враховуючи великий обсяг і складність роботи с документами спецслужб, дослідники намагалися розробити алгоритм аналізу документальних джерел¹⁹. Міждисциплінарний підхід застосовано у працях В. Нікольського, який досліджує репресивну діяльність органів безпеки СРСР у радянській Україні, використовуючи при цьому історико-статистичні методи²⁰. Автор довів, що найбільше репресованих було серед ук-

ни, 2004. – 648 с.; *Його ж.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2005. – 33 с.

¹³ *Литвин Н.М.* Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920–1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): Автореф. дис. ... кан. іст. наук. – К., 2006. – 19 с.

¹⁴ *Осмоловська О.* Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920–1930-ті рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004. – 19 с.

¹⁵ *Ченцов В.В.* Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – С. 388.

¹⁶ Там само. – С. 390.

¹⁷ Там само. – С. 14.

¹⁸ *Подкур Р.* За повідомленням радянських спецслужб. – К.: Рідний край, 2000. – 230 с.; *Подкур Р., Ченцов В.* Документи органів государственной безопасности УССР 1920–1930-х гг.: источниковедческий анализ. – Тернополь: Збруч, 2010. – 369 с.

¹⁹ *Подкур Р., Ченцов В.* Документи органів государственной безопасности...

²⁰ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів безпеки СРСР в Україні...

раїнців та росіян²¹; за соціально-фаховою належністю — робітників і селян²². Серед усіх етносів, які проживали на території УСРР–УРСР, відсоток репресованих у співвідношенні до загальної чисельності етносу найбільший серед поляків, німців та греків²³. Наприклад, поляки становили лише 1,5% від населення республіки, а частка репресованих серед них сягає 18,9%²⁴. Ще один цікавий факт. У 1930-х рр. кількість засуджених на смерть та виправданих була майже однаковою²⁵ — кожен шостий. Засуджених до ув'язнення — дещо менше половини, а до заслання — кожен шістнадцятий²⁶. Дослідженню репресування греків в Україні присвячено «Книгу пам'яті греків України», яку видав колектив дослідників на чолі з В. Нікольським²⁷.

У центрі уваги істориків протягом останнього десятиліття були проблеми регіональної специфіки репресивної практики державної влади. Політичні репресії у Східній Україні досліджуються у наукових розвідках З. Лихолобової²⁸, репресування західноукраїнської інтелігенції висвітлюється у ґрунтовній праці О. Рубльова²⁹, а в дослідженні М. Шитюка аналізуються репресії на Півдні України протягом періоду сталінського тоталітаризму³⁰. У колективній монографії кримських істориків висвітлюється проблема політичних репресій у Криму³¹.

²¹ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні... – С. 29.

²² Там само. – С. 30.

²³ Там само. – С. 24.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. – С. 27.

²⁶ Там само.

²⁷ Книга памяти греков Украины. – Донецк: Регион, 2005. – 333 с.

²⁸ Лихолобова З.Г. Тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні. – Донецьк, 2006.

²⁹ Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах...

³⁰ Шитюк М.М. Масові репресії на Півдні УРСР...

³¹ Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940-е годы). – Симферополь, 2003.

Висвітленню трагічних доль репресованої інтелігенції, яка зазнала жорсткого терору не тільки у вигляді фізичного винищення, засланы, але й інтелектуально-духовного, психологічного насилля присвячено низку монографічних і дисертаційних досліджень: В. Марочко і Г. Хіллінг³² (репресії серед педагогів України), М. Кузьменко³³ (репресії науково-педагогічної інтелігенції), Н. Миронець³⁴ (драматичні долі представників творчої інтелігенції), Н. Литвин³⁵ (репресії проти науковців), О. Осмоловської³⁶ (репресії серед професорсько-викладацьких кадрів) тощо. Як зазначали автори праць, влада ставилася до інтелігенції вороже, убачаючи у ній соціально-ворожий елемент, ідейну та національну опозицію, схильну до сепаратизму. Визначення партійними функціонерами з ідеологічних міркувань «правильної тематики» наукових досліджень призвело до фактичного надання права спеціальним і судовим органам контролювати науковий процес. Така політика завдала великих втрат українській освіті й науці.

Новим, раніше недослідженим аспектом репресивної політики державної влади епохи сталінізму в Україні, були репресії проти родин «ворогів народу». Монографія Т. Вронської присвячена саме цій проблемі³⁷. Широке застосування сімейного заручництва було ефективною формою державного терору, спрямованою на упокорення, дезорієнтацію різних груп насе-

³² *Марочко В., Хіллінг Г.* Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). – К.: Науковий світ, 2003. – 301 с.

³³ *Кузьменко М.* Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. – Донецьк: Норд-Прес, 2004. – 456 с.

³⁴ *Миронець Н.* На тлі трагічної історії. – К., 2003. – 160 с.

³⁵ *Литвин Н.М.* Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні...

³⁶ *Осмоловська О.* Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України...

³⁷ *Вронська Т.* Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 486 с.

лення. Авторка запропонувала свій погляд на періодизацію державного терору у СРСР.

Серед характерних ознак сучасної української історіографії слід відзначити увагу до персоналій та біографій людей тієї епохи, у тому числі тих, хто здійснював репресії і був їх жертвою. Серед цікавих досліджень цього аспекту проблеми — праці Ю. Шаповала³⁸, В. Золотарьова³⁹, А. Амонса, Л. Авраменко⁴⁰.

«Репресивна» тематика знайшла широке відображення і в науковій періодиці. Зокрема, серед періодичних видань, які найбільш активно публікували статті з означеної проблематики, можна виділити такі, як «Генеза», «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», «Історія в школах України», «Хроніка», «Український історичний журнал»; наукові збірники, які виходять під грифом Інституту історії України НАНУ, у тому числі «Історія України: Маловідомі імена, події, факти» та ін. Репресивна діяльність каральних органів досліджувалася у статтях О. Бажана⁴¹, В. Нікольського⁴², Р. Подкура⁴³, М. Шитюка⁴⁴; репресії щодо інтелігенції висвітлювали В. Марочко⁴⁵, В. Пристайко⁴⁶,

³⁸ Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.

³⁹ Золотарьов В. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Х.: Фоліо, 2007. – 319 с.

⁴⁰ Амонс А., Авраменко Л. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали. – К.: Істина, 2009. – 567 с.

⁴¹ Бажан О. Доба великого терору в Україні: механізм реалізації // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. – К., 2005. – Вип. 29. – С. 116–129.

⁴² Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 року в Україні // Укр. іст. журн. – 2001. – № 2. – С. 74–89.

⁴³ Подкур Р.Ю. Організаційне становлення ВЧК: тимчасові комісії чи прообраз політичної поліції // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2004. – Вип. 27. – С. 84–103.

⁴⁴ Шитюк М.М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні // Укр. іст. журн. – 2001. – № 3. – С. 128–142.

⁴⁵ Марочко В. Геноцид українського народу в 1932–1933 роках: політико-правовий та соціально-економічний аспекти // Генеза. – 2004. – № 1. – С. 122–129.

Ю. Шаповал⁴⁷, В. Ченцов⁴⁸. Автори звертають увагу на антиукраїнську спрямованість репресивної практики, на механізми політичного терору, його політико-ідеологічне обґрунтування. Унаслідок цілеспрямованої діяльності влади насильницьким шляхом знищувалися різні групи населення, особливо ті, що у 1920-х рр. чинили бодай якийсь опір системі. Практично «оновилися» різні державні та партійні органи, соціальні верстви, у тому числі персональний склад судової і карально-репресивної систем, інтелігенції тощо. «Старі» дореволюційні кадри ліквідовувалися, на їх місце приходило молоде покоління з «новим» мисленням. Партійно-радянська пропаганда асоціювала боротьбу проти інтелігенції з боротьбою проти «націоналістичних ухилів» в українському суспільстві.

У системі державного терору найжорстокішим і найчисельнішим за жертвами заходом був Голодомор 1932–1933 рр. За останні роки вітчизняні вчені опублікували збірки документальних джерел, які розповідають про події того часу в регіонах⁴⁹. Було опубліковано документи наркомату внутрішніх справ⁵⁰, матеріали державних інституцій інших країн, зокрема

⁴⁶ Пристайко В. Реабілітація жертв сталінізму // Історія в школах України. – 2001. – № 2. – С. 12–16.

⁴⁷ Пристайко В., Шаповал Ю. Україна як об'єкт політичного терору (20-ті – початок 50-х років) // Хроніка. – 2000. – № 27/28. – С. 404–427.

⁴⁸ Ченцов В.В., Елінов І.М. Інтелігенція і влада // Грані. – 2000. – № 2. – С. 44–56.

⁴⁹ Голодомор 1932–1933 на Черкащині. Книга пам'яті в документах та спогадах – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2007. – 484 с.; Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.: Зб. док. та мат. / Авт.-упор. Р. Ю. Подкур; Гол. редкол. І. С. Гамрецький. – Вінниця: Держ. картограф. ф-ка, 2007. – 703 с.; Голодомор 1932–1933 років в Україні: Док. і мат. / Упор. Р. Я. Пиріг. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.; Голодомор 1932–1933 рр. в Києві: факти, події, свідчення (за документами Державного архіву м. Києва). – К., 2008. – 432 с.; Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – 320 с.; Гірка пам'ять. Голодомор 1932–1933 років на Донеччині: історичні дослідження, свідчення, спогади, документи / Гол. редкол. О. Л. Третяк. – Донецьк: СПД Бледнов, 2008. – 624 с.

⁵⁰ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 рр. в Україні в документах ГПУ–НКВД / Відп. ред. В. Даниленко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 604 с.

Німеччини⁵¹, Польщі⁵². Окремими збірками вийшли численні свідчення громадян сучасників тих подій⁵³. Узагальненням багаторічної роботи вітчизняних і закордонних дослідників стало чотири томне видання «Великий голод в Україні 1932–1933 років»⁵⁴.

Ця болюча тема стала предметом обговорення на багатьох наукових конференціях⁵⁵. Певним підсумком та узагальненням фактологічного матеріалу, поглядів, оцінок минулих років стала міжнародна науково-теоретична конференція, проведена Інститутом історії України НАНУ в листопаді 2000 р. — «Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка». Більшість українських дослідників цієї трагедії зійшлися на оцінці політики радянського керівництва на чолі зі Й. Сталіним як геноциду проти народу України та українців, які склали основу сільського населення.

Серед вітчизняних учених, які вивчають голод і Голодомор в Україні, — С. Кульчицький, В. Марочко, О. Веселова, О. Мовчан,

⁵¹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. за документами політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина / Упор. А. І. Кудряченко. – К.: НІСД, 2008. – 336 с.

⁵² Голодомор в Україні 1932–1933 // Польща та Україна в тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 7. – Варшава; К., 2008. – 1216 с.

⁵³ Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / Упор. Ю. Мицик, І. Винницька. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Т. 5. – 322 с.; Т. 6. – 690 с.; *Веселова О.М.* Висвітлення голоду 1932–1933 рр. у збірниках документів і матеріалів // Укр. іст. жур. – 2003. – № 5. – С. 101–125; *Борисенко В.* Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. – К.: Стилос, 2007. – 288 с.

⁵⁴ Великий голод в Україні 1932–1933 років: У 4 т. / Наук. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Т. 1 – 838 с.; Т. 2 – 814 с.; Т. 3 – 782 с.; Т. 4 – 622 с.

⁵⁵ Голодомор як засіб політичного терору: Мат. наук.-практ. конф. Вінниця, 29 листопада 2002. – 26 листопада 2003 р. / Гол. редкол. С. Д. Гальчак. – Вінниця: Книга-Вега, 2004. – 155 с.; Голодомор 1932–1933 років: основні дійові особи і механізми здійснення: Мат. II Міжнар. наук. конф., Київ, 28 листопада 2003 р. – К.: МАУП, 2004. – 320 с.; Голодомор 1932–1933 років в Україні: Каральні органи більшовицького режиму: Мат. V Міжнар. наук.

А. Куліш, В. Сергійчук, О. Неживий, С. Цвілюк, М. Шитюк та ін. За останні десять років вийшла велика кількість публікацій, але праць системного характеру, узагальнюючих монографій — відносно небагато. Зокрема, це монографії О. Веселової, В. Марочка, О. Мовчан⁵⁶, А. Куліша⁵⁷, С. Кульчицького⁵⁸, С. Цвілюка⁵⁹; навчальні посібники⁶⁰; фундаментальна праця великого колективу авторів «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки»⁶¹, уже згадувана колективна праця «Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси», окрему главу якої присвячено Голодомору⁶². Розглядається це питання у працях, присвячених політичній історії України XX ст., у науковій періодиці (статті Й. Дитча⁶³, С. Кульчицького⁶⁴, В. Марочка⁶⁵, П. Соболя⁶⁶). Автори підкреслюють, що Голодомор був специфічним інструментом сталінського тоталітаризму.

конф., Київ, 24 листопада 2006 р. – К.: МАУП, 2007. – 211 с.; Сторінки пам'яті: трагедія українського народу 1932–1933 рр.: Мат. наук.-практ. конф., Харків, 22 листопада 2006 р. – Х.: Магістр, 2006. – 132 с.

⁵⁶ *Веселова О., Марочко В., Мовчан О.* Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.: Злочини проти народу – К., 2000.

⁵⁷ *Куліш А.* Геноцид. Голодомор 1932–1933. Причини, жертви, злочинці. – Полтава, 2000.

⁵⁸ *Кульчицький С.В.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2007. – 424 с.; *Кульчицький С.В.* Чому нас уничтожал? Сталин и украинский Голодомор. – К.: Укр. пресс-група, 2007. – 208 с.

⁵⁹ *Цвілюк С.А.* Трагедія нескореної нації. Політичний і національний терор України в період сталінського тоталітаризму. – Одеса: Астропринт, 2005.

⁶⁰ *Неживий О.І.* Голодомор в Україні у XX столітті: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2007. – 328 с.; Голодомор. Документальні свідчення трагедії на Миколаївщині: Навч. посіб. – К.; Миколаїв, 2008. – 180 с.

⁶¹ *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки.* – К.: Наукова думка, 2003. – 888 с.

⁶² *Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX століть. Історичні нариси.*

⁶³ *Дитч Й.* Образи тоталітаризму в Україні // *Критика.* – 2006. – № 5. – С. 11–13.

⁶⁴ *Кульчицький С.В.* Сталінський геноцид в Україні // *Історія в школах України.* – 2006. – № 1–2, 5, 8–9; *Його ж.* Опір селянства суцільній колективізації // *Укр. іст. журн.* – 2004. – № 2. – С. 31–50.

Переломним моментом в історії дослідження Голодомору в Україні стало офіційне визнання його геноцидом українського народу в листопаді 2006 р., коли Президент України В. Ющенко підписав ухвалений Верховною Радою України відповідний закон. Про Голодомор 1932–1933 рр. як прояв геноциду українські історики заговорили ще у 1993 р. С. Кульчицький тоді вперше охарактеризував політику комуністичного будівництва в радянській Україні шляхом викачування ресурсів із села методами спровокованого голоду як геноцид. За період 1988–2010 рр. видано велику кількість документальних джерел, наукових монографій, статей, науково-публіцистичних праць, присвячених цій темі, які знайшли відображення у бібліографічному покажчику за 2008 р.⁶⁷ У вступній статті концептуального характеру С. Кульчицький визначив причини Голодомору — тобто, авантюристичну політику «підхльостування», що її проводило сталінське керівництво, а також політику цілеспрямованого терору, як соціального (проти селян), так і національного (проти українців), метою чого було утримати у складі СРСР Україну як республіку, розташовану на кордоні з Європою⁶⁸.

Серед аспектів дослідження голоду слід виділити наступні: голодомор як геноцид, демографічні наслідки Голодомору та голоду 1921–1925, 1946–1947 рр., жертви голоду — діти, канібалізм, організатори голоду, причини та передумови, ставлення світової громадськості, спогади, історіографія питання.

Водночас, ця проблема — багатовекторна та складна. На Заході та в Росії є чимало дослідників, які не погоджуються з оцінкою голоду 1932–1933 р. в УСРР як геноциду. Зокрема, у

⁶⁵ *Марочко В.* Геноцид українського народу в 1932–1933 роках: політико-правовий та соціально-економічний аспекти // Генеза. – 2004. – № 1. – С. 122–129.

⁶⁶ *Соболь П.* Голодомор як специфічний інструмент політики тоталітаризму // Людина і політика. – 2004. – № 4. – С. 83–91.

⁶⁷ Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліограф. покажчик / Наук. ред. С. В. Кульчицький. – Одеса: Негоціант, 2008. – 576 с.

⁶⁸ *Кульчицький С.В.* Голодомор 1932–1933 років — геноцид українського народу // Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліог. покажчик. – С. 23.

книзі «Комунізм. Терор. Людина. Дискусійні статті на тему «Чорної книги комунізму», яка вийшла у 2001 р. в Україні, бачимо скептичні оцінки західних учених:

«Тезу про геноцид української нації можна вважати спростованою. Органи влади рятували від голоду не росіян, не російські області, а міста, робітничий клас, промисловість»⁶⁹.

Російська історіографія також не визнає антиукраїнського спрямування голоду. Історики з цієї країни вважають, що сталінська політика була спрямована не проти українців, а на підкорення селян, щоби змусити їх вступати в колгоспи. Російські історики заперечують цілеспрямований, умисний характер Голодомору та вважають, що голод у СРСР, у тому числі в Україні, був викликаний політичними та соціально-економічними причинами, що пов'язані зі сталінським планом індустріалізації. Відтак антинаціонального спрямування він не мав. У цьому пункті позиції російської та української історіографій протилежні. На думку історика з Росії В. Кондрашина, трагедія 1932–1933 рр. отримала політичне забарвлення й почала використовуватись «антиросійські налаштованими політиками з кон'юнктурною метою»⁷⁰. Вагомим аргументом стала публікація у 2004 р. монографії Р. Девіса та С. Уїткрофта, присвяченої сільському господарству СРСР на початку 1930-х рр. Автори на основі джерел, глибокого аналізу ситуації у сільському господарстві, наслідків колективізації дійшли висновків, що Й. Сталін не мав намірів улаштувати голод, уживав заходів щодо виходу з кризової ситуації. Протягом 1933 р. в УСРР і Кубань було направлено 264,7 тис. т зерна, а в решту регіонів — 55,3 тис. т⁷¹. Як відо-

⁶⁹ Коммунизм, терор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Чёрной книги коммунизма». – К.: Оптима, 2001. – С. 24.

⁷⁰ Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – Москва: РОССПЭН, Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – С. 12.

⁷¹ Уиткрофт С.Г., Дэвис Р.У. Кризис в советском сельском хозяйстве (1931–1933 гг.): Доклад и его обсуждение на теоретическом семинаре «Современные концепции аграрного развития» // Отечественная история. – 1998. – № 6. – С. 95–109; Davies R.W., Wheatcroft S.G. The years of hunger: soviet agriculture, 1931–1933. – Palgrave Macmillan, 2004. – 555 p.

мо, авторами концепції про голодомор-геноцид в Україні були Дж. Мейс і Р. Конквест. Ознайомившись зі змістом монографії Р. Девіса та С. Уїткрофта Р. Конквест дійшов висновку, що Й. Сталін спеціально голод не організовував. Водночас і в російській, і у західній історіографії останніх років існує й така думка: загальносоюзний голод з певного моменту перетворився в УСРР та на Північному Кавказі у голодомор — усвідомлену та сплановану політику терору голодом⁷².

Таким чином, уже тривалий час дискутується наукова проблема щодо голодомору як геноциду: одна частина наукового загалу вважає, що сталінська політика була спрямована на селянство як клас (соціальний підхід), інша — на українство як націю (етнічний підхід). Треті (наприклад, С. Кульчицький) поєднують обидва підходи. Частина дослідників, критикуючи тезу про геноцид саме українців, наводить приклад Казахстану, де вимерла майже половина казахів. Українські фахівці вважають, що голод в УСРР був навмисно спланований Й. Сталіним. Мета його в Україні, вважає С. Кульчицький, полягала в утриманні республіки у складі СРСР. Дослідник визнає голод на території Росії, Казахстану, але там, на його думку, він не був штучно спланованим, а став результатом неефективної, бездумної, авантюристичної політики «підхльостування» та просто недбальства⁷³. Є сенс навести й думку, запропоновану німецьким істориком Й. Баберовським:

«Національні групи представляли небезпеку для радянського ладу лише тоді, коли виникало побоювання, що етнічні меншини можуть стати інструментом дестабілізації СРСР у руках їхніх земляків за кордоном»⁷⁴.

⁷² Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. – Москва, 2008. – С. 66–90; Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – М.: РОССПЭН; Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – С. 131.

⁷³ Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 років — геноцид українського народу. – С. 23.

⁷⁴ Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму / Пер. з нім. – К.: КІС, 2007. – С. 164.

На думку і українських, і закордонних учених дискусії, попри їх певний політичний підтекст, сприяли розвитку наукової історіографії проблеми. На сьогодні, можна сказати, склалася концептуальна парадигма висвітлення питання про голод 1932–1933 рр. в Україні, яка має дещо суперечливий характер.

Загалом протягом першого десятиліття 2000-х рр. тема репресивної політики державної влади в УСРР–УРСР сталінських часів знайшла достатньо панорамне відображення у наукових виданнях. Учені докладно дослідили політичний, соціальний, духовний, національний виміри терору. Особливістю історіографічного дискурсу стала, *по-перше*, увага до соціального й національного спрямування терору — голодом, репресіями, депортаціями; *по-друге*, увага до особливостей репресивної практики в різних регіонах радянської України; *по-третьє*, аналіз державного механізму репресій в УСРР–УРСР; *по-четверте*, значна увага до репресивної практики серед окремих соціальних верств населення, зокрема, інтелігенції; *по-п'яте*, дослідження Голодомору в Україні як форми соціально-національного терору, здійснюваного Й. Сталіним та його оточенням; *по-шосте*, публікація численних документальних джерел. І, нарешті, слід відзначити більш активне (порівняно з минулими роками) використання міждисциплінарного підходу, новітніх методів досліджень.

Багаторічне студювання державного терору в Україні сталінських часів набуло вигляду системних, узагальнюючих праць, присвячених темам голодомору й державного терору. Провідну роль у публікації таких досліджень відіграє Інститут історії України НАНУ. Характерною ознакою історіографії останнього десятиліття стала поява низки ґрунтовних монографій із теми репресій та голодомору-геноциду в радянській Україні. На наш погляд, існує потреба у написанні узагальнюючої синтетичної праці, присвяченої репресивній діяльності державної влади в республіці, з'ясуванню особливостей, специфіки цієї політики порівняно з іншими регіонами СРСР. Тема «*Влада і суспільство сталінської доби*» потребує подальшого історіографічного вивчення.

Терлецкая И. Государственный террор в УССР периода сталинизма в отечественной историографии начала XXI в.

В статье рассматривается процесс изучения украинской историографией начала XXI в. государственного террора в УССР, осуществляемого партийно-государственными и карательными органами. Особое внимание уделено современной историографии Голодомора как формы государственного террора.

Ключевые слова: историография, государственный террор, политические репрессии, сталинизм.

Terletska I. State terror in the UkSSR during epoch of Stalinism in home historiography of XXI century.

The article is dedicated to the investigation of Ukrainian historiography of XXI century of state terror in the UkSSR made by party, state and punitive authorities. The major attention paid to recent historiography of Holodomor as the form of state terror.

Key words: historiography, state terror, political repressions, Stalinism.